

**TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RETROSPEKTIV YONDASHUV
ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI**
(Qoraqalpoq musiqa san'atining evolyutsion rivojlanish kontseptsiyasi asosida)

Moyanov Iqlasbay Jiyebyevich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

iqlasbaymoyanov1985@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23211909>

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va takomillashtirishda retrospektiv yondashuvning metodologik salohiyati nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot Qoraqalpoq musiqa san'atining evolyutsion rivojlanish kontseptsiyasi misolida olib borilgan bo'lib, unda milliy musiqa merosining tarixiy-genetik qatlamlari pedagogik resurs sifatida qaraladi. Muallif retrospektiv yondashuvning tamoyillarini asoslaydi, kasbiy kompetentlikning etnomadaniy komponentini ajratib ko'rsatadi hamda uni takomillashtirishning beshta o'zaro bog'liq mexanizmini — motivatsion-qadriyatli, mazmuniy-strukturaviy, texnologik-metodik, refleksiv-baholash va institutsional-muhit mexanizmlarini modellashtiradi. Maqola konseptual-nazariy tavsifga ega bo'lib, keyingi eksperimental tadqiqotlar uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: *kasbiy kompetentlik, retrospektiv yondashuv, evolyutsion rivojlanish kontseptsiyasi, Qoraqalpoq musiqa san'ati, etnomadaniy kompetentlik, pedagogik mexanizm, madaniy muvofiqlik, refleksiya.*

Аннотация. В статье теоретически анализируется методологический потенциал ретроспективного подхода в формировании и совершенствовании профессиональной компетентности будущих специалистов. Исследование проведено на материале концепции эволюционного развития каракалпакского музыкального искусства, где исторические пласты национального музыкального наследия рассматриваются как педагогический ресурс. Автор обосновывает принципы ретроспективного подхода, выделяет этнокультурный компонент профессиональной компетентности и моделирует пять взаимосвязанных механизмов её совершенствования. Работа носит концептуально-теоретический характер и не включает опытно-экспериментальную часть.

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, ретроспективный подход, концепция эволюционного развития, каракалпакское музыкальное искусство, этнокультурная компетентность, педагогический механизм, рефлексия.*

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the methodological potential of the retrospective approach in developing the professional competence of future specialists. The study is based on the concept of the evolutionary development of Karakalpak musical art, in which the historical and genetic layers of national musical heritage are treated as a pedagogical resource. The author substantiates the principles of the retrospective approach, identifies the ethnocultural component of professional competence, and models five interrelated mechanisms for its improvement. The paper is conceptual and theoretical in nature and does not include experimental verification.

Keywords: professional competence, retrospective approach, concept of evolutionary development, Karakalpak musical art, ethnocultural competence, pedagogical mechanism, reflection.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimining strategik yo'nalishi bilim-ko'nikma paradigmasidan kompetentlikka asoslangan paradigмага o'tish bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida [1] ta'lim mazmunini milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish, bitiruvchilarning kasbiy va ijtimoiy kompetentligini xalqaro standartlar darajasiga yetkazish vazifasi qo'yilgan. Biroq amaliyotda kompetentlikni shakllantirish ko'pincha texnologik-instrumental jihatga qisqartirilib, uning madaniy-tarixiy zaminiga yetarlicha e'tibor qaratilmaydi.

Ushbu ziddiyat san'at va musiqa ta'limi sohasida yanada keskin namoyon bo'ladi. Talaba zamonaviy ijro texnikasi va raqamli vositalarni egallaydi, biroq o'zi ijro etayotgan yoki o'rgatayotgan musiqiy hodisaning genezisi, evolyutsion mantiqi va madaniy semantikasini tushunmaydi. Natijada kasbiy faoliyat taqlidiy-reproduktiv darajada qolib ketadi, mustaqil badiiy-pedagogik qaror qabul qilish qobiliyati esa yetarlicha shakllanmaydi.

Aynan shu muammoni yechishda retrospektiv yondashuv samarali metodologik vosita bo'la oladi. Qoraqalpoq musiqa san'ati esa bu yondashuv uchun noyob material beradi: u og'zaki-professional an'anadan (jirov, baxshi ijrochiligi) yozma-akademik shakllargacha bo'lgan uzoq evolyutsion yo'lni bosib o'tgan va bu yo'l nisbatan yaxlit holda kuzatilishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — talabalarning kasbiy kompetentligini retrospektiv yondashuv asosida takomillashtirish mexanizmlarini nazariy-metodologik jihatdan asoslash va ularning konseptual modelini ishlab chiqish.

MAVZUNING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Muammo bo'yicha ilmiy manbalarni shartli ravishda to'rt guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh — kompetentlik yondashuvining umumnazariy asoslari. J. Raven kompetentlikni motivatsiya, qadriyat va qobiliyatlarning yaxlit birligi sifatida talqin qiladi [9]. A.V. Xutorskoy "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarini farqlab, birinchisini tashqi talab, ikkinchisini shaxsning egallangan sifati deb belgilaydi [11]. E.F. Zeer kasbiy kompetentlikning bosqichma-bosqich (professiogenez) shakllanish mantiqini asoslaydi [13]. I.A. Zimnyaya kompetentlikning motivatsion, qadriyatli va emotsional-irodaviy jihatlarini ajratadi [12].

Ikkinchi guruh — pedagogikada tarixiy-retrospektiv tahlil metodologiyasi. Bu yo'nalishda tarixiylik, genetik tahlil va madaniy-tarixiy rivojlanish (L.S. Vigotskiy) g'oyalari asosiy o'rin tutadi [14]. Uzlüksiz ta'lim va kompetentlikning global talqini YUNESKO hujjatlarida ham asoslangan [10]. Ta'lim mazmunini shakllantirishda madaniy muvofiqlik tamoyili retrospektiv yondashuvning klassik zamini hisoblanadi.

Uchinchi guruh — etnomadaniy va etnopedagogik tadqiqotlar: milliy san'at merosining tarbiyaviy salohiyati, xalq pedagogikasi vositalarining zamonaviy ta'limga integratsiyasi masalalari [15; 19].

To'rtinchi guruh — Qoraqalpoq musiqashunosligi: dostonchilik (jirovlik, baxshichilik) an'analari, xalq cholg'ulari (qobiz, dutor, g'irjek, balaman, shinqobiz, surnay), "Qirq qiz", "Alpomish", "Edige", "Sharyor" kabi epik asarlarning musiqiy dramaturgiyasi, XX asrda professional musiqa ta'limi institutlarining shakllanishi [3; 4; 5; 6; 7; 8].

Shu bilan birga, ushbu to'rt yo'nalishning kesishmasida — ya'ni milliy musiqa san'atining evolyutsion rivojlanish mantiqini talabning kasbiy kompetentligini takomillashtirish mexanizmiga aylantirish masalasida — yaxlit nazariy model ishlab chiqilmagan. Bu holat tadqiqotning ilmiy yangilik maydonini belgilaydi [16; 17; 18].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola nazariy tadqiqot xarakteriga ega bo'lib, quyidagi metodlarga tayanadi:

– tarixiy-genetik metod — Qoraqalpoq musiqa san'ati hodisalarining kelib chiqishi va o'zgarish mantiqini aniqlash;

– retrospektiv tahlil — hozirgi kasbiy ta'lim holatidan tarixiy ildizlarga qarab teskari yo'nalishda tahlil yuritish;

– qiyosiy-tipologik tahlil — og'zaki-an'anaviy va akademik ta'lim modellarini solishtirish;

– tizimli-strukturaviy tahlil — kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlarini ajratish;

– modellashtirish — takomillashtirish mexanizmlarining konseptual modelini qurish.

Metodologik asos sifatida tizimli, kompetentlikka yo'naltirilgan, madaniyatshunoslik (kulturologik), aksiologik va faoliyatli yondashuvlar majmui qabul qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Retrospektiv yondashuvning pedagogik mohiyati. Retrospektiv yondashuv shunchaki "tarixni o'rganish" emas. U hozirgi kasbiy muammoni tarixiy tajriba prizmasi orqali qayta tushunish usulidir. Uning an'anaviy tarixiy yondashuvdan farqi tahlil yo'nalishida namoyon bo'ladi: tarixiy yondashuv "o'tmishdan bugunga" harakat qilsa, retrospektiv yondashuv "bugungi kasbiy vazifadan o'tmishdagi yechimga" qarab boradi.

Pedagogik jarayonda retrospektiv yondashuv uchta funksiyani bajaradi:

– izohlovchi (eksplanator) — hozirgi kasbiy me'yor va usullarning "nega aynan shunday" ekanini tushuntiradi;

– prognostik — evolyutsion qonuniyatlarni aniqlash orqali sohaning kelgusi rivoji yo'nalishlarini bashorat qilish imkonini beradi;

– aksiologik — talabada kasbiy an'anaga nisbatan qadriyatli munosabatni va o'zini an'ana davomchisi sifatida anglashni shakllantiradi.

Retrospektiv yondashuvning tayanch tamoyillari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Retrospektiv yondashuvning tamoyillari va ularning pedagogik mazmuni

Tamoyil	Pedagogik mazmuni
Tarixiylik	Har bir musiqiy hodisa o'z davri konteksti bilan bog'liq holda baholanadi
Genetik ketma-ketlik	Yangi shakl eskisining inkori emas, balki transformatsiyasi sifatida o'rganiladi
Madaniy muvofiqlik	Ta'lim mazmuni milliy madaniy kod bilan uyg'unlashtiriladi
Dialogiklik	O'tmish va zamon o'rtasida madaniy muloqot tashkil etiladi
Integrativlik	Tarix, nazariya, ijro va metodika yagona mazmuniy blokda birlashtiriladi
Tanqidiy tanlanuvchanlik	Meros idealizatsiya qilinmaydi, pedagogik jihatdan samarali elementlar tanlab olinadi

2. Qoraqalpoq musiqa san'atining evolyutsion rivojlanish kontseptsiyasi. Tadqiqotda Qoraqalpoq musiqa san'atining rivojlanishi to'rt makrobosqichli evolyutsion model sifatida talqin etiladi [15; 17]. Muhimi shundaki, har bir bosqich o'ziga xos ta'lim modelini ham yaratgan — aynan shu jihat pedagogik nuqtai nazardan qimmatlidir (2-jadval).

2-jadval

Qoraqalpoq musiqa san'ati evolyutsiyasining bosqichlari va ularga mos ta'lim modellari

Bosqich	Musiqiy amaliyotning xususiyati	Ta'lim modeli va uning pedagogik yadrosi
I. Sinkretik-folklor	Musiqa marosim, mehnat va maishiy hayotdan ajralmagan	Oilaviy-jamoaviy o'zlashtirish; kontekstli ta'lim — bilim faoliyat ichida beriladi
II. Og'zaki-professional	Jirov va baxshi ijrochiligi, dostonlarning musiqiy-she'riy yaxlitlikda ijrosi [6; 7]	"Ustoz-shogird" instituti; individual traektoriya, uzoq muddatli mentorlik, ijodiy variantlilik
III. Yozma-akademik (XX asr)	Nota yozuvi, xor va orkestr shakllari, cholg'ularning akademik ansamblarga moslashuvi [3; 8]	Sinf-dars tizimi, standart dastur; tizimlilik va ommaviylik, ammo variantlilikning susayishi
IV. Integrativ-raqamli	Audio-vizual arxivlashtirish, an'anaviy va zamonaviy uslublar sintezi	Aralash (blended), loyihaviy, o'quvchimarkazli ta'lim; an'ana ishlaydigan resurs sifatida

Nazariy tahlilning muhim xulosasi shundan iboratki, mazkur evolyutsiya chiziqli emas, balki spiralsimon kechgan: har bir yangi bosqich oldingisini bekor qilmasdan, uni yangi darajada qayta ishlagan. Aynan shu spiralsimonlik talabning kasbiy kompetentligini shakllantirish mantiqiga ham ko'chiriladi — talaba o'z kasbiy o'sishida taqlid, o'zlashtirish, tahlil, transformatsiya va ijod bosqichlarini izchil bosib o'tadi.

3. Kasbiy kompetentlikning strukturasi va etnomadaniy komponent. Retrospektiv yondashuv kontekstida talabning kasbiy kompetentligi beshta o'zaro bog'liq komponentdan iborat deb qaraladi:

–kognitiv-nazariy — musiqa nazariyasi, tarixi, evolyutsion bosqichlari va ularning qonuniyatlari haqidagi tizimli bilim;

–texnologik-ijrochilik — cholg'u va vokal ijro mahorati, ansambl faoliyati, notaga olish hamda aranjirovka ko'nikmalari;

–metodik-pedagogik — an'anaviy materialni zamonaviy ta'lim jarayoniga transformatsiya qila olish, dars loyihalash va baholash;

–aksiologik-etnomadaniy — milliy musiqa merosiga qadriyatli munosabat, madaniy identiklik, madaniyatlararo dialogga tayyorlik;

–refleksiv-ijodiy — o'z faoliyatini tarixiy mezonlar asosida tahlil qilish, an'anadan kelib chiqib yangi badiiy yechim yarata olish.

Retrospektiv yondashuvning o'ziga xosligi shundaki, u to'rtinchi va beshinchi komponentlarni yadro darajasiga ko'taradi. An'anaviy kompetentlik modellarida [11; 13] etnomadaniy jihat ko'pincha qo'shimcha sifatida qaraladi; taklif etilayotgan modelda esa u qolgan komponentlarni birlashtiruvchi integrativ o'zak vazifasini bajaradi.

4. Takomillashtirish mexanizmlari. "Mexanizm" deganda kasbiy kompetentlikning sifat jihatidan o'zgarishini ta'minlovchi "maqsad — mazmun — vosita — natija" zanjirining barqaror ishlash tartibi tushuniladi. Nazariy tahlil natijasida beshta mexanizm ajratildi.

4.1. Motivatsion-qadriyatli mexanizm. Mohiyati — talabada "men o'rganayotgan narsa qayerdan kelgan va nega muhim?" savoliga javob topish orqali ichki motivatsiya hosil qilish. Vositalari: milliy ijrochilik maktablari tarixi bilan tanishtirish, jonli ustozlar bilan uchrashuvlar, arxiv yozuvlarini tinglash va tahlil qilish. Natija: kasbiy identiklikning shakllanishi.

4.2. Mazmuniy-strukturaviy mexanizm. Mohiyati — o'quv dasturlariga retrospektiv modullarni integratsiya qilish. Vositalari: "Qoraqalpoq musiqa san'ati evolyutsiyasi" integrativ moduli, har bir amaliy mavzuni tarixiy-genetik izoh bilan qo'shib berish, fanlararo bog'lanish (musiqa tarixi — ijro — metodika — etnografiya). Natija: parchalangan bilimning yaxlit tizimga aylanishi.

4.3. Texnologik-metodik mexanizm. Mohiyati — retrospektiv tahlilni o'quv texnologiyasiga aylantirish. Vositalari: retrospektiv keys-stadi (bir kuyning turli davrdagi ijro variantlarini qiyoslash); rekonstruksiya topshirig'i (arxiv yozuvi asosida ijro uslubini tiklash); transformatsiya loyihasi (an'anaviy materialni zamonaviy aranjirovkada taqdim etish); "ustoz-shogird" formatini kichik guruhli mentorlik ko'rinishida qayta tiklash; madaniy-tarixiy portfolio yuritish. Natija: bilimning faoliyat usuliga aylanishi.

4.4. Refleksiv-baholash mexanizmi. Mohiyati — talabaning o'z kasbiy o'sishini tarixiy-madaniy mezonlar asosida baholay olishi. Vositalari: refleksiv kundalik, o'z ijrosini ustoz ijrosi bilan qiyosiy tahlil qilish, o'zaro baholash, kriterial baholash kartalari. Natija: mustaqil kasbiy o'sish qobiliyati.

4.5. Institutsional-muhit mexanizmi. Mohiyati — kompetentlik rivoji uchun madaniy-ta'limiy muhit yaratish. Vositalari: universitet — konservatoriya — muzey — teatr — mahalliy jamoa hamkorligi, raqamli meros arxivini yaratish, talaba ilmiy to'garaklari, etnografik ekspeditsiya amaliyoti. Natija: ta'limning auditoriya doirasidan chiqib, real madaniy amaliyotga ulanishi.

5. Mexanizmlarning samarali ishlashi uchun pedagogik shartlar. Nazariy tahlil quyidagi shartlarni ajratish imkonini berdi:

- o'qituvchining o'zida retrospektiv-metodologik madaniyat mavjudligi;
- o'quv-metodik ta'minotning (audio-video arxiv, nota to'plamlari, raqamli baza) yetarliligi;
- an'anaviy va akademik mazmun o'rtasida muvozanat saqlanishi: merosning muzeylashtirilishi ham, uning zamonaviylashtirish niqobida yo'qolishi ham bir xil darajada zararli;
- talabaning subyekt pozitsiyasiga o'tishi — u meros iste'molchisi emas, balki tadqiqotchisi va davomchisi sifatida ish ko'rishi;
- baholash tizimining bilim hajmiga emas, kompetentlik mezonlariga yo'naltirilganligi.

6. Baholashning kriterial apparati. Tadqiqot tajriba-sinov ishlarini o'z ichiga olmagani bois, keyingi eksperimental bosqich uchun quyidagi mezonlar taklif etiladi: bilim mezoni (evolyutsion bosqichlarni tavsiflay olish, hodisalar o'rtasida genetik bog'liqlik o'rnatish); faoliyat mezoni (an'anaviy materialni tahlil qilish, rekonstruksiya va transformatsiya qila olish); qadriyat mezoni (milliy merosga munosabat, kasbiy identiklik darajasi); refleksiya mezoni (o'z faoliyatini tarixiy-madaniy mezonlar asosida baholay olish). Har bir mezon past, o'rta va yuqori darajalar bo'yicha differensiallanishi mumkin.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Olib borilgan nazariy-metodologik tahlil quyidagi xulosalarni asoslash imkonini berdi:

- 1) retrospektiv yondashuv talabalarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishning mustaqil metodologik vositasi hisoblanadi; uning o'ziga xosligi hozirgi kasbiy vazifadan tarixiy tajribaga qarab harakatlanish mantiqida namoyon bo'ladi;
- 2) Qoraqalpoq musiqa san'atining evolyutsion rivojlanishi to'rt makrobosqichli spiralsimon model sifatida talqin etilishi mumkin; har bir bosqich o'ziga xos ta'lim modelini yaratgan va bu modellar zamonaviy pedagogika uchun amaliy resursga ega;
- 3) retrospektiv yondashuv sharoitida kasbiy kompetentlik strukturasida aksiologik-etnomadaniy va reflektiv-ijodiy komponentlar integrativ o'zak vazifasini bajaradi;
- 4) kompetentlikni takomillashtirish beshta o'zaro bog'liq mexanizm orqali ta'minlanadi va ular yaxlit tizim sifatida ishlagandagina sifat o'zgarishi yuz beradi;
- 5) taklif etilayotgan konseptual model keyingi bosqichda eksperimental tekshiruvni talab qiladi; mazkur maqola shu tadqiqotning nazariy-metodologik zaminini tashkil etadi.

Amaliy tavsiyalar: oliy ta'lim muassasalarining san'at va pedagogika yo'nalishlari o'quv rejalari integrativ retrospektiv modullar kiritish; milliy musiqa merosining raqamli o'quv arxivini yaratish; "ustoz-shogird" mentorlik formatini zamonaviy ta'lim sharoitida institutsionallashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5847-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019-y. — www.lex.uz/docs/4545884.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y.
3. Адамбаева Т. Дореволюционная каракалпакская музыка. — Нукус: Каракалпакстан, 1976.
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
5. Алламуратов А., Доспанов О., Төлеұмуратов Г. Қарақалпақ көркем-өнер атамаларының сөзлиги. — Нөкис, 1991.
6. Jarimbetov Q., Nizamatdinov J., Allamberganova I. Qaraqalpaq folklori. — Toshkent: Nano-standart, 2018.
7. Erejepov A.A. Baqsı hám jırawshılıq tiykarları: oqıw-metodikalıq qollanba. — Nókis, 2020. — 35 b.
8. Erejepov A.A. Qaraqalpaq milliy saz ásbapları: oqıw-metodikalıq qollanba. — Nókis, 2021. — 36 b.
9. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. — Oxford: Oxford Psychologists Press, 1984. — 251 p.
10. Delors J. Learning: The Treasure Within. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. — Paris: UNESCO Publishing, 1996. — 266 p.
11. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–64.

12. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — С. 34–42.
13. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. — М.: Академия, 2009. — 384 с.
14. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика-Пресс, 1996. — 536 с.
15. Moyanov I.J. The evolution of music pedagogy of the Karakalpak people: historical and theoretical aspects // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. — 2021. — Vol. 11, No. 10. — P. 27–32.
16. Moyanov I.J. Competence-based approach in higher musical and professional education // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. — 2022. — Vol. 12, No. 4. — P. 42–47.
17. Moyanov I.J. Genesis and directions of development of musical pedagogy among the Karakalpak people // International Journal of Pedagogics. — 2023. — Vol. 3, No. 12. — P. 63–70. <https://doi.org/10.37547/ijp/Volume03Issue12-13>
18. Moyanov I.J. Training and development of art personnel // Modern Science and Research. — 2023. — Vol. 2, No. 9. — P. 65–69.
19. Moyanov I.J. Ethnogenesis and cultural specificity of the use of musical pedagogy of the Karakalpak people in the realization of national identity // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. — 2024. — Vol. 12, No. 10. — P. 227–229.